
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XVI (2019), №3
s. 41-70
doi: 10.36121/apanasiuk.16.2019.3.041

Adam Panasiuk
(Katolicki Uniwersytet Lubelski)
ORCID 0000-0002-1013-6695

Łomazy, Pieszczatka Woin – dawne miasta królewskie w starostwie brzeskim (województwo brzesko – litewskie) w świetle lustracji z 1566 r. Studium gospodarczo – przestrzenne

Streszczenie: Lustracja dóbr królewskich z 1566 r. dostarcza wielu interesujących informacji. Lustratorzy rejestrowali liczbę właścicieli, wielkość działek mieszkalnych i ogrodowych, opłaty z tytułu posiadanych działek a także całkowity dochód, jaki monarcha mógł uzyskać z lustrowanych miejscowości. W pracy poddano analizie dane lustracyjne dotyczące trzech dawnych miasteczek królewskich położonych w Wielkim Księstwie Litewskim: Łomaz, Piszczaca i Wohynia; dzięki czemu można było porównać te miejscowości. Pracę uzupełniają mapy sztabowe z początku XIX w. i dzisiejsze plany, przedstawiające układ przestrzenny, co pozwoliło ustalić zmiany w przebiegu ulic i rozbudowę przestrzenną.

Słowa kluczowe: lustracje, miasta, Wohyń, osadnictwo, województwo brzesko – litewskie, Wielkie Księstwo Litewskie

Łomazy, Pieszczatka Woin - former royal cities in the Brest Starostvo (Brest-Lithuanian Voivodeship) in the light of the lustration from 1566. Economic and spatial study

Annotation: The lustration of royal estates from 1566 provides many interesting information. The surveyors recorded the number of owners, the size of residential and garden plots, fees for owned plots, as well as the total income that the monarch could get from the towns he or she checked. The study analyzed lustration data on three former royal towns in the Grand Duchy of Lithuania: Łomazy, Piszczac and Wohyń; thanks for this is possible compare these localities. The work is complemented by staff maps from the early nineteenth century and today's plans, showing the spatial layout, which allowed to determine changes in the course of streets and spatial development.

Keywords: surveys, towns, Wohyń, settlements, Brest-Lithanian voivodship, Grand Duchy of Lithuania

Ломазы, Пешатка Воин - бывшие королевские города в Брестском старостве (Брестско-Литовском воеводстве) в свете люстрации 1566 года. Экономико-пространственное исследование

Аннотация: Осмотр (люстрация) королевских имений с 1566 года дает много интересной информации о городах. В источниках указывалось количество владельцев, размер жилых и садовых участков, плата за владения участками, а также общий доход, который монарх мог получить от прославленных городов. В исследовании были проанализированы данные о люстрации трех бывших королевских городов в Великом Княжестве Литовском: Ломаз, Пишатка и Вогиня, для сравнения этих городков. Работа дополнена штатными картами начала 19-го века и сегодняшними планами, показывающими пространственное расположение, что позволило определить изменения в ходе улиц и пространственное развитие.

Ключевые слова: люстрация, города, Вогинь, поселение, Брест-Литовское воеводство, Великое Княжество Литовское

1. Wprowadzenie

Przedmiotem rozważań są trzy miejscowości: Łomazy, Piszczac (dawniej Pieszczałka) i Wołyń (dawniej Woin)¹, dawne miasta królewskie, które otrzymały prawa miejskie w XVI w. a straciły je w 1869 r. w wyniku represji popowstaniowych rządu carskiego². Wspomniane miejscowości znajdowały się w zachodniej części powstałego w wyniku reformy administracyjnej z 1566 r. województwa brzesko-litewskiego, w starostwie brzeskim³ Wielkiego Księstwa Litewskiego (Mapa 1.).

Zawarcie unii polsko – litewskiej stanowiło czynnik stabilizujący pogranicze, niszczone najazdami ruskimi, litewskimi i tatarskimi. W jej wyniku Wielkie Księstwo Litewskie stało się łącznikiem w handlu między Wielkim Księstwem Moskiewskim a Europą Zachodnią, a powstające na omawianym pograniczu miasteczka miały w tym swój udział zaspokajając bieżące potrzeby podróżujących kupców⁴.

¹ Obecnie są wsiami, funkcjonującymi jako siedziby gmin. W dalszej części pracy będziemy posługiwać się nazwami dawnymi, tj. Pieszczałka i Woin.

² J. Mazurkiewicz, Likwidacja ustroju miejskiego mniejszych miast w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim w okresie przed masową zamianą miast na osady (1807–1864), „Rocznik Lubelski”, 1967, t. 10, s. 211 – 212, wspomnieć również należy o artykule Władysława Ćwika Miasta rządowe małopolskiej części Królestwa Polskiego 1815 – 1866 (stan gospodarczo – społeczny), tamże, s. 229–248, T. Demidowicz, Łomazy – zarys dziejów, Biała Podlaska 2007, s. 18, tenże, Woin – zarys dziejów, Biała Podlaska 199, s. 12. Kryterium, stanowiącym powód do odebrania praw miejskich było m. in. niedysponowanie odpowiednimi środkami na utrzymanie władz miejskich, zajmowanie się przez mieszczan jednocześnie handlem, rzemiosłem oraz rolnictwem, urządzone jarmarki, które według administracji carskiej miały sprzyjać pijaństwu. R. Kołodziejczyk, Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim, „Kwartalnik Historyczny”, 1961, t. 68, s. 196–199.

³ W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 35–36. W ramach wspomnianej reformy administracyjnej, wcześniejsze województwo podlaskie (powołane w 1520 r.) zostało podzielone na dwie części: drohiczyńską i brzeską; część brzeska, znalazła się w województwie brzeskolitewskim.

⁴ R. Szczygieł, Wpływ unii Polski z Litwą na rozwój urbanizacji pogranicza obydwu państw od końca XIV do XVI wieku, [w:] *Stare i nowe struktury społeczne w Polsce*. t. 3. Czynniki miastotwórcze w okresach wielkich zmian społecznych, red. W. Misztal, J. Styk, Lublin 2002, s. 140–142.

Mapa 1. Położenie starostwa brzeskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI w.

Źródło: opracowanie własne. Obszar starostwa brzeskiego (zachodniej części) został zakreskowany.

Omawiane miejscowości znajdowały się na trasie szlaku handlowego, wiodącego z Wilna do Krakowa (Mapa 2.)⁵. Leżały na pograniczu państwowo – etnicznym, obszar ten był przedmiotem ciągłych sporów polsko-litewskich w XVI w. Przed reformą administracyjną z 1566 r. znajdował się w województwie podlaskim⁶.

Powstały one w miejscu istniejących już osad bądź w ich sąsiedztwie. Łomazy wymieniane są w źródłach w XV w.⁷, Pieszczałka na początku XVI w.⁸, zaś Woin jeszcze wcześniej, bo w II poł. XIII stulecia⁹. Według Henryka Łowmiańskiego miasteczka

⁵ A. Wawrzyńczyk, *Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI w.*, Warszawa 1956, s. 35. Por. także dołączoną do pracy Mapę.

⁶ Źródła dziejowe. Polska XVI w., t. 6, cz. 2: *Podlasie (województwo)*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1909, s. 17–18.

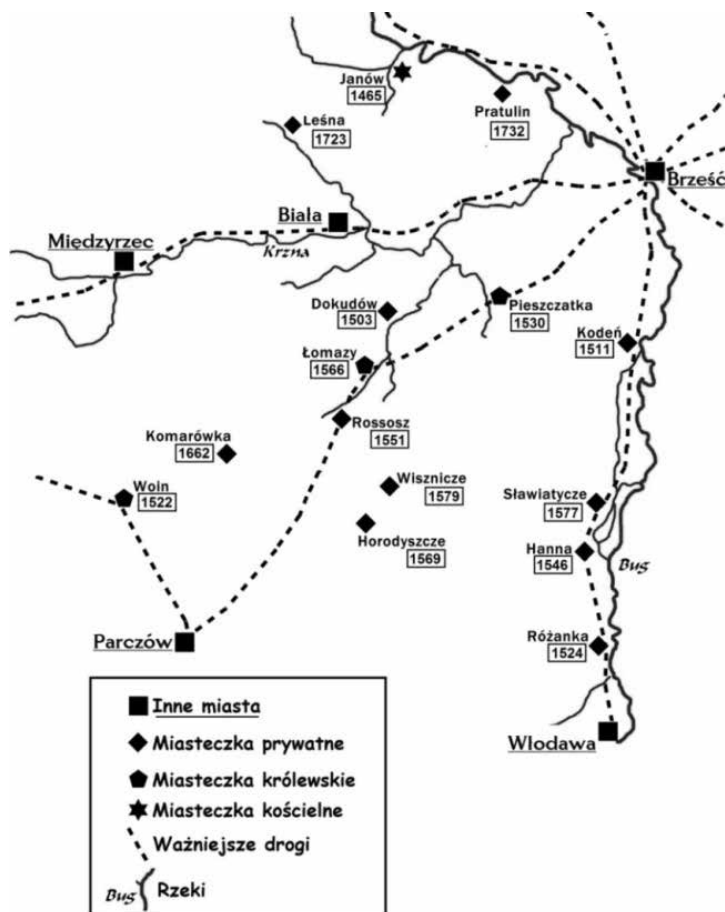
⁷ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym* opisana, t. 4, Warszawa 1886, s. 611, Jana Długosza *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. XII (1445–1461), red. J. Wyrozumski, Warszawa 2009, s. 39.

⁸ T. Demidowicz, *Pieszczał – zarys dziejów*, Biała Podlaska 1999, s. 3.

⁹ Tenże, *Wohyń – zarys dziejów*, Biała Podlaska 1998, s. 5.

litewskie w ogóle były niewielkimi osadami, leżącymi w pobliżu dworu bądź zamku gospodarskiego, a zamieszkujący je ludzie, oprócz rolnictwa zajmowali się także rybołówstwem i myślistwem. Zanim otrzymały one prawa miejskie, pod względem statusu prawno-gospodarczego niewiele różniły się od wsi, dopiero wraz z nadaniem odpowiedniego dokumentu mieszczanie byli zwalniani od typowo wiejskich powinności¹⁰.

Mapa 2. Rozmieszczenie miasteczek poddanych lustracji na tle innych miejscowości z datami ich lokacji.

Sporządzono na podstawie: Mapa II. Powiat brzeski w drugiej poł. XVI w., [w:] A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI w.*, Wrocław 1951; R. Krzysztofik, *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna*, Katowice 2007. Zachowano pisownię nazw miejscowości przyjętą przez A. Wawrzyńczyka.

¹⁰ H. Łowmiański, „Wchody” miast litewskich, „Ateneum Wileńskie”, 1923, t. 1., nr 3–4, s. 403. Por. także treść cytowanych tamże przywilejów.

Proces powstawania miast i miasteczek na całym obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego przyspieszyło zacieśnienie związków politycznych między Polską a Litwą, większość osiedli miejskich powstało tam między XV a połową XVII w., proces ten został zahamowany przez wyniszczające wojny XVII w.¹¹

Okres miejski lustrowanych miasteczek trwał ponad 300 lat. Natężenie akcji zakładania miast na prawie magdeburskim, zarówno we wspomnianej części województwa brzeskiego litewskiego, jak i na obszarze całego Wielkiego Księstwa Litewskiego, przypada na XVI w.¹²

Tab. 1. Zestawienie dat lokacji i degradacji oraz długość trwania miejskości Łomaz, Pieszczałki i Woinia na tle innych dawnych miast dawnego starostwa brzeskiego województwa brzeskolitewskiego.

LP	Miejscowość	Rok lokacji	Utrata praw miejskich	Długość trwania miejskości
1.	Dokudów	1503	1700	187
2.	Hanna	1546	1821	275
3.	Horodyszcze	1569	1850	281
4.	Janów Podlaski	1465	1869	404
5.	Kodeń	1511	1869	358
6.	Komarówka Podlaska	1662	1822	160
7.	Leśna Podlaska	1723	1776	53
8.	Łomazy	1566	1869	303
9.	Pieszczałka	1530	1869	339
10.	Pratulín	1732	1820	88
11.	Rossosz	1551	1869	318
12.	Różanka	1524	1700	176
13.	Sławatycze	1577	1869	292
14.	Wisznice	1579	1869	290
15.	Woin	1522	1869	347

Sporządzono na podstawie: R. Krzysztofik, Lokacje miejskie na obszarze Polski....

Wybór tych trzech miejscowości nie jest przypadkowy – jak już wspomniano, były to miasta królewskie, poddane lustracji w 1566 r. ustanowionej w wyniku ruchu egzekucyjnego¹³. Komisarze spisywali liczbę właścicieli działek, liczbę prętów sadzib-

¹¹ S. Alexandrowicz, Powstanie miejskiej sieci Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej: KHKM), 1980, t. 28, s. 414.

¹² Tenże, Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV–I poł. XVII w.), „Acta Baltico-Slavica”, 1964, t. 1., s. 139–141.

¹³ A. Sucheni-Grabowska, Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny. Cz. 1. Geneza egzekucji dóbr, Wrocław-Warszawa-Kraków 1974, s. 16–17.

nych¹⁴ i ogrodowych¹⁵, będących w posiadaniu mieszczan, wysokość opłat z tytułu posiadanych działek. Opisując ulice i rynki, lustratorzy dzielili je na połacie („trzecia połać rynku”, „pierwsza połać z rynku po prawej”). Nie podawali pochodzenia etnicznego mieszkańców, jedynie w Pieszczałce odnotowano Żydów. Lustracje Łomaz i Woinia zawierają ponadto informacje na temat liczby rzemieślników i osób przybyłych z zewnątrz, ze wskazaniem pochodzenia (w większości ze wsi). Wśród właścicieli wymieniani są m. in. popi oraz plebani rzymskokatolicki. Dość często zaznaczano w zapisach lustracyjnych, że jeden właściciel posiadał kilka działek. Poza wspomnianą ludnością żydowską były zamieszkiwane także przez osoby wyznające katolicyzm, prawosławie czy judaizm, czego dowodem jest istnienie kościoła parafialnego oraz cerkwi¹⁶.

Jeśli chodzi o opłaty, to w lustracjach zapisywano ciężary ponoszone przez właściciela karczem i rzemieślników. Na koniec podliczano dochód, jaki miasto mogło przynieść w danym roku.

Zamieszczone w lustracji dane nie pozwalają zbyt dokładnie oszacować liczby ludności, ponieważ komisarze podawali jedynie imiona i/lub nazwiska właściciela posesji, bez informacji o stanie rodziny¹⁷. Trzeba także wspomnieć o częstych błędach w obliczeniach liczby przętów w poszczególnych miejscowościach (zob. niżej).

Na potrzeby niniejszego artykułu posłużono się materiałem źródłowym drukowanym. Lustracja Pieszczałki została wydana w serii Aktów Wileńskiej Komisji Archeograficznej (AWAK), natomiast akta lustracji Łomaz oraz Woinia znajdują się w Dokumentach Moskiewskiego Archiwum Ministerstwa Sprawiedliwości (DMA)¹⁸.

2. Ludność (liczebność, struktura zawodowa)

Jerzy Flisiński, dokonując analizy danych lustracyjnych starostwa brzeskiego z 1566 r., oszacował w przybliżeniu liczbę rodzin, mieszkańców i dymów w poszczególnych miejscowościach. W swoich obliczeniach, powołując się na ustalenia J. Ochmańskiego, przyjął liczbę 6 osób na 1 dym¹⁹. Szacunkową liczbę rodzin, dymów i miesz-

¹⁴ Powierzchnia działki mieszkalnej.

¹⁵ Ogród – ziemia przeznaczona na zasiew, sadzenie owoców i warzyw, znajdująca się w pobliżu zabudowań gospodarczych, *Ogród*, [w:] *Słownik Staropolski*, t. 5, z. 7(31), Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 538. Proponuję nie podawać definicji w ten sposób, ponieważ sprawia on wrażenie, że autor sugeruje, iż czytelnik nie posiada wiedzy na temat tego czym (w tym przypadku) ogród jest. Proponuję przyjąć następującą formułę: Jako ogród rozumiemy/należy w tym przypadku rozumieć etc. Proszę przemyśleć ten problem odnosząc to również do innych przypisów, nie przeczę bowiem, że niektóre terminy mogą wymagać wyjaśnienia.

¹⁶ J. Flisiński, *Starostwo brzeskie w XVI wieku*, „Rocznik Białokopodlaski”, 1997, t. 5, s. 49. W lustracjach odnotowywane były place kościelne/plebańskie oraz cerkiewne. Na temat synagog lustracje milczą, jednak biorąc pod uwagę zamieszkujących te miasteczka Żydów, mogły one funkcjonować.

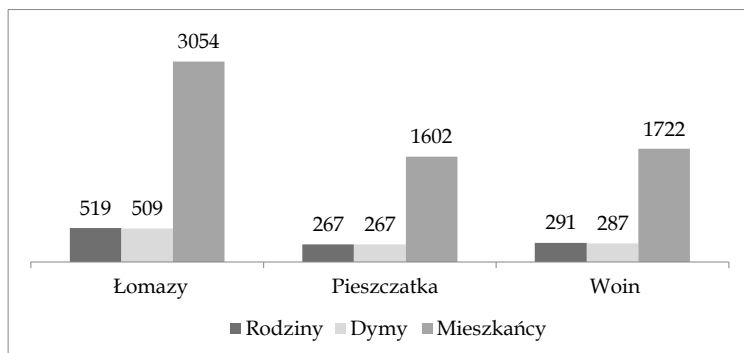
¹⁷ Edycji lustracji starostwa brzeskiego z 1566 r. dokonał Jerzy Flisiński; J. Flisiński, *Starostwo brzeskie...*, s. 35–57.

¹⁸ Инвентарь мѣстечка Пешатки, составленный королевскимъ ревизоромъ Дмитріемъ Сапѣгоу, 1566 г., изъ рукописнаго отдѣленія Виленской публичной Библіотеки. (Отдѣль инвентарей), [w:] AWAK, t. 14, s. 80–101, Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовскихъ XV. Место Ломазы, [w:] Документы Московскаго Архива Министерства Юстиціи, Том I, Москва 1897, s. 335–350 (dalej: DMA), Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовскихъ XV. Место Воинь, [w:] DMA, s. 370–378.

¹⁹ J. Flisiński, *Starostwo brzeskie...*, s. 46; J. Ochmański, W kwestii agrarnego charakteru miast W. Ks. Litewskiego w XVI w., [w:] *Studia Historica*. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego,

kańców w omawianych miastach ilustruje Wykres 1.:

Wykres 1. Szacunkowa ilość rodzin, dymów i mieszkańców w Łomazach, Pieszczatce i Woiniu, lustracja 1566 r.

Sporządzono na podstawie: J. Flisiński, *Starostwo brzeskie...*, Tab. 3. Ludność starostwa brzeskiego (na podstawie rewizji z 1566 r.), s. 46.

Z analizy danych lustracyjnych, przeprowadzonej przez J. Flisińskiego (Wykres 1.) wynika, że najludniejszym miasteczkiem były Łomazy, następnie Woin i Pieszczatka; liczba ludności tych ośrodków miejskich wahała się między 1600 a 3000 mieszkańców. Biorąc pod uwagę ustalenia polskich i rosyjskich historyków, pod względem liczby mieszkańców, w momencie przeprowadzania lustracji miejscowości te można byłoby uznać za miasta²⁰, jednak ze względu na funkcje gospodarcze, były one miasteczkami²¹.

Na podstawie odnotowanych w lustracji nazwisk, dało się obliczyć, że ludność żydowska Pieszczatki stanowiła 22% całkowitej populacji, trzech właścicieli w rynku to właśnie Żydzi.

Liczba rodzin w Łomazach i Woiniu nie równała się liczbie dymów; wynika z nich, iż w części domów zamieszkiwana była przez dwie rodziny (w Łomazach 10% takich domów, zaś w Woiniu 1%). W Pieszczatce na jedną rodzinę przypadał jeden dom²².

W lustracjach Łomaz i Woinia odnotowano ludność pochodzącą spoza tych miejscowości, natomiast w Pieszczatce, jak wspomniano, podano informacje jedynie o ludności żydowskiej. Z obliczeń własnych wynika, że w Łomazach i Woiniu 14% ludności

Proszę podać redaktora tomu, Warszawa 1959, s. 295.

²⁰ S. Alexandrowicz, *Powstanie miejskiej sieci Podlasia...*, s. 415–416. Badacze, na określenie górnej wielkości miasteczek litewskich, proponowali różne liczby dymów, od 100 do 300, co przy 6–7 osobach na dym, dawałoby od 1800 do 2100 osób. Jednakże, jak zaznaczył S. Alexandrowicz, precyzyjne ustalenie wielkości osiedli miejskich jest bardzo trudne. Również w źródłach spotyka się oba określenia: miasto i miasteczko.

²¹ Tenże, *Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w I połowie XVII wieku*, „Rocznik Białostocki”, 1961, t. 1, s. 63–64.

²² Dla porównania, liczba ludności w 2011 r. wynosiła kolejno: Łomazy: 1688, Piszczac: 3016, Wołyń: 2017. http://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5670/21/1/1/1_miejscowosci_ludnosc_nsp2011.xlsx [dostęp: 22.06.2018].

stanowili przybysze. W Łomazach zamieszkiwały osoby z 52 różnych miejscowości, przeważnie ze wsi, najliczniejszą grupą byli przybysze z Rogoszcza (4 rodziny) oraz z Horodyszcza (5 rodzin), a ulicą z największą liczbą takich rodzin była ulica Brzeska. W Woiniu zaś przybysze pochodzili z 5 miejscowości: Kobylan, Kopnej (2 rodziny), Trubicy (2 rodziny), Derewicznej i Grebnicy²³.

Lustracje Pieszczałki i Woinia wspominają o domu wójtowskim/wójcie i ławniku (Woin) w rynku, lustracja Łomaz nie podaje takich informacji. Działki rynkowe mogli prawdopodobnie zajmować organizatorzy życia miejskiego²⁴, lecz ze względu na brak odpowiednich źródeł, musimy ostrożnie podchodzić do tej informacji.

O istnieniu rzemiosła w omawianych miastach informują nazwy ulic (Kusznierska i Gonczarska w Pieszczałce i Kowalska w Woiniu). Spośród tych trzech miasteczek, najwyższy odsetek rzemieślników występował w Woiniu, gdzie stanowili oni ok. 3% całkowitej liczby ludności, natomiast w Łomazach i Pieszczałce nie liczyli więcej jak 1%. Świadczy to, że rzemiosło było jedynie dodatkowym zajęciem ludności.

Lustracje Łomaz sygnalizują istnienie 9 różnych specjalności rzemieślniczych: bednarzy, cieśli, kowali, krawców, kuśnierzy, młynarzy, stolarzy, szewców i ślusarzy, przy czym najliczniej byli reprezentowani szewcy (7 osób). W Woiniu zaś lustratorzy odnotowali kowali, kuśnierzy i szewców. Widać, że w miasteczkach tych przeważały specjalności trudniące się obróbką drewna, metalu oraz skóry. Zastanawia milczenie lustracji na temat ważnego zawodu – piekarzy, a także słodowników (pomimo funkcjonujących tam karczmem) brak jest też zawodów, zaspokajających potrzeby kulturalne – bakałarzy i innych.

Spośród lustrowanych miasteczek wyłącznie w Woiniu odnotowano z imienia i nazwiska rzeźników, było ich wówczas 7, w tym 2 Żydów (1 kobieta – wdowa). W przypadku dwóch pozostałych o istnieniu tego zawodu wnioskować można o wysokości opłat, jakie musieli ponosić²⁵.

Trzeba zaznaczyć, iż liczby dotyczące liczby rzemieślników podane przez M. Downara – Zapolskiego²⁶ budzą pewne wątpliwości, szczególnie w przypadku Pieszczałki i Woinia, gdzie w pierwszym miasteczku lustracja nie zarejestrowała żadnego rzemieślnika, a w Woiniu tylko 8. Musimy pamiętać, że informacje o ich liczbie mają jedynie charakter szacunkowy, ponieważ, zgodnie z poglądem Stanisława Alexandrowicza, nie da się ustalić, czy nosiciel nazwiska typu Kowal, Slesar nadal zajmował się tym zawodem. Niepełną liczbę rzemieślników w lustracjach można również wytłumać tym, iż ta grupa ludności nie była za często obciążana na rzecz właścicieli miasta²⁷.

²³ Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Ломазы, [w:] Документы Московскаго Архива Министерства Юстиціи, Том I, Москва 1897, s. 335–350 (dalej: DMA), Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воинь, [w:] DMA, s. 370–378.

²⁴ U. Sowina, Średniowieczna działka miejska w świetle źródeł pisanych, KHKM, 1985, t. 68, s. 324.

²⁵ Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воинь, DMA, s. 377.

²⁶ М. В. Довнаръ-Запольскій, Берестейское Староство въ XVI вѣкѣ, „Университетскія Извѣстія”, 1898, t. 38, nr 2, s. 32. (według badań tegoż badacza, liczba rzemieślników wynosiła: w Łomazach 38, w Pieszczałce 15, w Woiniu 50. Tamże, s. 32.

²⁷ S. Alexandrowicz, Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej w miasteczkach Białorusi i Litwy (XVI do połowy XVII w.), „Zeszyty Naukowe UAM. Historia”, 1964, t. 6, s. 25, tenże, Miasteczka Białorusi i Litwy..., s. 95.

3. Dochody z miast

Analiza danych zawartych w lustracjach pozwoliła ustalić, że w lustrowanych miejscowościach skarb królewski bogacił się z opłat od karczem, browarów, z tytułu posiadania włók, targowego.

Z lustracji Łomaz dowiadujemy się, iż miasto to zatrzymywało dla siebie dochody z mostowego, pomierne²⁸, ważcze (ważne)²⁹, z woskobojni³⁰, klatek³¹, targowego³² i jarmarków³³.

Spośród trzech miasteczek jedynie lustracja Woinia podaje liczbę poszczególnych rodzajów karczem: 1 miodowa, 22 piwne i 4 gorzalczane. Odnotowano tam ponadto, że za życia „wojewody wileńskiego trzymane były na arendy i płacono z nich w każdy rok arendy 100 kop”³⁴. Oprócz tego, sygnalizowano, iż mieszczanie po śmierci tegoż wojewody, powołując się na dawne przywileje królewskie, nie chcieli opłacać arendy i kapszczyzny³⁵.

Wysokości opłat z tytułu posiadania karczem oraz od rzeźników i komorników były niemalże wszędzie jednakowe. Z karczem piwnych i miodowych do skarbu królewskiego pobierano opłatę w wysokości 60 gr, zaś z gorzalczanych po 30 gr, natomiast rzeźnicy za kamień łoju płacili po 15 gr, komornicy w Łomazach i Pieszczałce płacili po 2 gr, jedynie w Woiniu byli zwolnieni od tej opłaty³⁶.

Mitrofan Zapolski wyliczył, że średnio najwyższymi opłatami obciążeni byli mieszczanie woińscy, a najniższymi łomascy, wahały się one od 9,4 do 15 groszy, natomiast mieszczanie pieszczałcy płacili po 12,2 gr. Co się tyczy wysokości podatku gruntowego od mieszkańców miasta, to obserwujemy odwrotną tendencję – najniżej płacili mieszczanie Woinia (1,7 gr), następnie nieco więcej mieszczanie Łomaz (2,8 gr)

²⁸ Pomierne – opłata uiszczana od beczki zboża i soli. S. Alexandrowicz, *Miasteczka Białorusi i Litwy...*, s. 79.

²⁹ Ważne – opłata uiszczana od ważenia soli na wadze, *Ważne*, [w:] A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa-Kraków 1979, s. 198.

³⁰ Woskobojnja – warsztat, gdzie pozyskiwano wosk w procesie prasowania pszczelich plastrów, *Woskobojnja*, [w:] *Słownik Staropolski*, t. 10, z. 4(64), Kraków 1991, s. 301.

³¹ Klatka – „szopa, buda, komórka”, *Klatka, kletka*, [w:] *Słownik Staropolski*, t. 3, z. 4, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 282. Chodzi tu o kramy handlowe.

³² Targowe – opłata uiszczana z dochodów z targów, lecz praktycznie była to opłata od ubijanego żywego bydła. S. Alexandrowicz, *Miasteczka Białorusi i Litwy...*, s. 79–80.

³³ Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Ломази, s. 350. Wymienione dochody miały być przeznaczone na budowę ratusza i „poprawę wszelkiego porządku w mieście”. Lustracje Pieszczałki i Woinia nie informują nas o dochodach zatrzymywanych przez miasto i przeznaczonych na podobne cele, jak w Łomazach.

³⁴ Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воиень, DMA, s. 377. Por. także przywileje: 40. Двѣ привилегіи мѣстечку Воиень на магдебургскія права, одинъ Сигизмунда старого, а другой Сигизмунда Августа. 1531 i 1551 r., [w:] AWAK, t.5, s. 408–410. W przywileju, nadającym prawo magdeburskie z 1531 r. wyraźnie stwierdzał władca: „A z karczem swych kapszczyzny nie mają dawać”, s. 409.

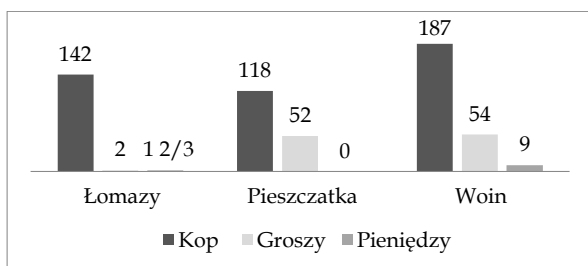
³⁵ Tamże.

³⁶ Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Ломази, [w:] *Документы Московского Архива Министерства Юстиціи*, Том I, Москва 1897, s. 335–350. Инвентарь мѣстечка Пешатки, составленный королевскимъ ревизоромъ Дмитріемъ Сапѣгою, 1566 г.,..., s. 80–101, Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воиень, DMA, s. 370–378. Podobne opłaty z karczem funkcjonowały w miasteczkach białoruskich i litewskich, S. Alexandrowicz, *Miasteczka Białorusi i Litwy...*, s. 101 – 102.

a najwięcej Pieszczałki (2,8 gr). Nieco inaczej wypadło porównanie wysokości podatku gruntowego od mieszkających na włókach, zachodziły tu znacznie większe różnice. Najwięcej płacono w Pieszczatce – 41,2 grosza, nieco mniej w Woiniu – 32,3 grosza i najmniej w Łomazach – 30 groszy od włóki³⁷.

Pod względem wszelkich przynoszonych dochodów najbardziej zyskownym miastem był Woin, a najmniejsze zyski przynosiła Pieszczatka. Najwyższe dochody trafiały do skarbu królewskiego z tytułu posiadanych przez mieszczan włók, w Woiniu było to ok. 90% dochodu (172 kopy i 34 grosze), w Łomazach ok. 70% (101 kop, 16 groszy 1,66 pieniądza) w Pieszczatce ok. 85% (99 kop, 58 groszy i 5 pieniądzy)³⁸.

Wykres. 2. Porównanie wszystkich dochodów miejskich Łomaz, Pieszczatki i Woinia.

Źródło: Описание староства Берестейского 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Ломази, [w:] Документы Московского Архива Министерства Юстиции, Том I, Москва 1897, s. 335–350. Инвентарь мѣстечка Пещатки, составленный королевским ревизоромъ Дмитріемъ Сапѣгою, 1566 г...., s. 80–101, Описание староства Берестейского 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воинъ, DMA, s. 370–378.

4. Powierzchnia i rozdział działek miejskich

Mieszczanie, oprócz działek mieszkalnych, użytkowali ogrody i sianozęty, lecz nie wszyscy. Lustratorzy odnotowywali mieszczan posiadających jedynie ogrody i/lub sianozęty (szczególnie widoczne w Woiniu). Z kolei, w Łomazach, z powodu nieposiadania jeszcze prawa magdeburskiego (nadanego w 1568 r.), nie wszystkie działki były jeszcze zajęte, stąd dość często figurowały tzw. pręty puste (w sumie 746,5 pręta, co daje ok. 1400 a, czyli ok. 10% powierzchni). Niejednokrotnie, przy spisie posiadaczy posesji, przy jednej działce figurowało kilka osób (zwykle 2, sporadycznie więcej), bywali i właściciele wielu posesji.

Dokładna analiza danych lustracyjnych pozwala stwierdzić, że nie wszyscy mieszcianie posiadali działki sadzibne (mieszkalne), ogrodowe i sianozętne jednocześnie, jest to szczególnie widoczne w Łomazach i Woiniu.

³⁷ М. В. Довнар-Запольский, Берестейское Староство, s. 29.

³⁸ Описание староства Берестейского 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Ломази, [w:] Документы Московского Архива Министерства Юстиции, Том I, Москва 1897, s. 335–350. Инвентарь мѣстечка Пещатки, составленный королевским ревизоромъ Дмитріемъ Сапѣгою, 1566 г...., s. 80–101, Описание староства Берестейского 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воинъ, DMA, s. 370–378.

Tab. 2. Porównanie liczby prętów, mórg i włók Łomaz, Pieszczałki i Woinia.

	Łomazy	Pieszczałka	Woin
Pręty łącznie	7595,5	4289,25	5061,75
Pręty sadzibne w rynku	163	60,75	38,25
Pręty sadzibne w ulicach	1632	715,5	271,5
Pręty ogrodowe przy siedzibach	3992	2112	1270
Pręty ogrodowe na przedmieściu	1677,5	1108	2659
Pręty sianozętne	131	293	823
Morgi	125,5 mórg, 70 prętów	11	0
Morgi sianozętne	3/6	0	0
Włóki	146	107	167
Półwłóki	0	0	521

Sporządzono na podstawie: Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Ломазин..., s. 335 – 350, 7. Инвентарь мѣстечка Пещатки, составленный королевскимъ ревизоромъ Дмитріемъ Сапѣгою, 1566 г..., s. 80–101, Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воинъ..., s. 370–378.

W tabeli podano wyniki własnych obliczeń, o ile nie odbiegały one od danych zawartych w lustracjach.

Tabela powyższa posłużyła do wykonania wykresów 3 – 7.

Pręty sadzibne odnoszą się do działek mieszkalnych, natomiast sianozęty to łąki przeznaczone na siano³⁹.

Tabela 2. ukazuje liczbę prętów, mórg i włók prezentowanych miasteczek na podstawie lustracji. Szczegółowa analiza liczby poszczególnych rodzajów gruntów zostanie przedstawiona w dalszej części tekstu.

Największą powierzchnię miało miasteczko Łomazy, następnie Woin i Pieszczałka. Miasta te różniły się między sobą pod względem wielkości rynku oraz całkowitej powierzchni ulic, a także nie były jednolite pod względem układu przestrzennego⁴⁰.

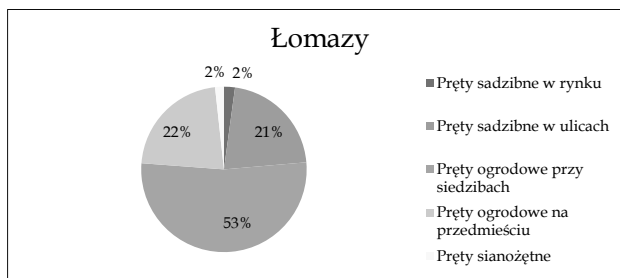
Analiza danych lustracyjnych pozwoliła ustalić, że stosunkowo najwięcej ziemi posiadali mieszkańcy Woinia (średnio 17,39 pręta), następnie mieszczanie pieszczałki (16,06 pręta) zaś najmniej Łomaz (14,63 pręta) (zob. Wykres 1 i Tabela 2.)

Na znaczny odsetek powierzchni Łomaz składały się pręty ogrodowe przy siedzibach (53%) oraz na przedmieściu (22%), co łącznie wynosiło 75% całkowitej powierzchni miasta. Pręty uliczne wraz z rynkowymi to łącznie 23%. Najmniejszą część gruntów obejmowały pręty sianozętne, było ich bowiem zaledwie 2%.

³⁹ Sianozęć, [w:] *Słownik Staropolski*, t. 8, z. 3(50), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 162. Przyjmując za J. Szymańskim, 1 włóka(16,8 ha) odpowiadała 30 morgom, zaś 1 morga (0,56 a), natomiast 1 pręt 1,87 a. J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2001, s. 166. Jednakże, musimy mieć także na uwadze, że włóki liczono zarówno po 30, jak i po 33 morgi, w zależności od jakości gleby. J. Flisiński, *Starostwo brzeskie...*, s. 38.

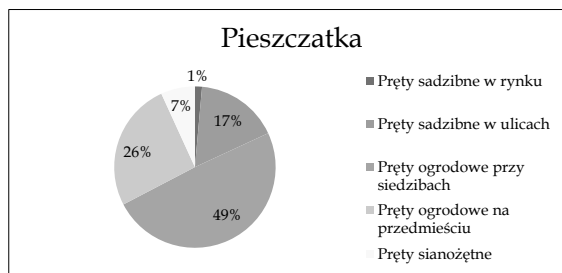
⁴⁰ Por.: T. Kozaczewski, *Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego*, Wrocław 1973.

Wykres 3. Procentowy skład gruntów miejskich Łomaz w świetle lustracji z 1566 r.

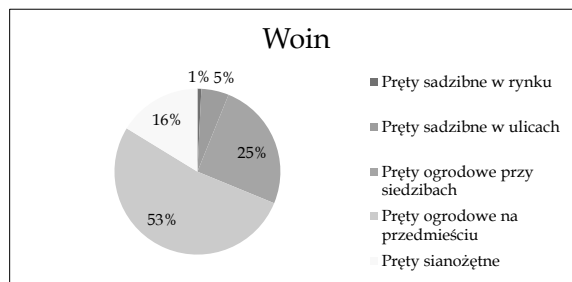
Rozdział gruntów Pieszczałki był podobny jak w Łomazach, także i tu powierzchnia działek ogrodowych przy siedzibach (49%) i na przedmieściu (26%) stanowiła 75% całości. Powierzchnia działek rynkowych i ulicznych wynosiła ok. 18%. W odróżnieniu od Łomaz, w Pieszczałce odnotować można znacznie większy odsetek działek sianozętnych – 7%.

Wykres 4. Procentowy skład gruntów miejskich Pieszczałki w świetle lustracji z 1566 r.

Inne proporcje wielkości powierzchni poszczególnych rodzajów gruntów miejskich zauważamy w Woiniu. W miasteczku tym łączna powierzchnia działek rynkowych i ulicznych zamykała się w 6%, dostrzegamy ponadto znacznie większy udział działek sianozętnych, bo aż 16%. Procent działek ogrodowych przy siedzibach tylko nieznacznie różnił się od Łomaz i Pieszczałki (78%). Należy jeszcze wspomnieć o półwólkach, których Woin miał 521.

Wykres 5. Procentowy skład gruntów miejskich w Woiniu w świetle lustracji z 1566 r.

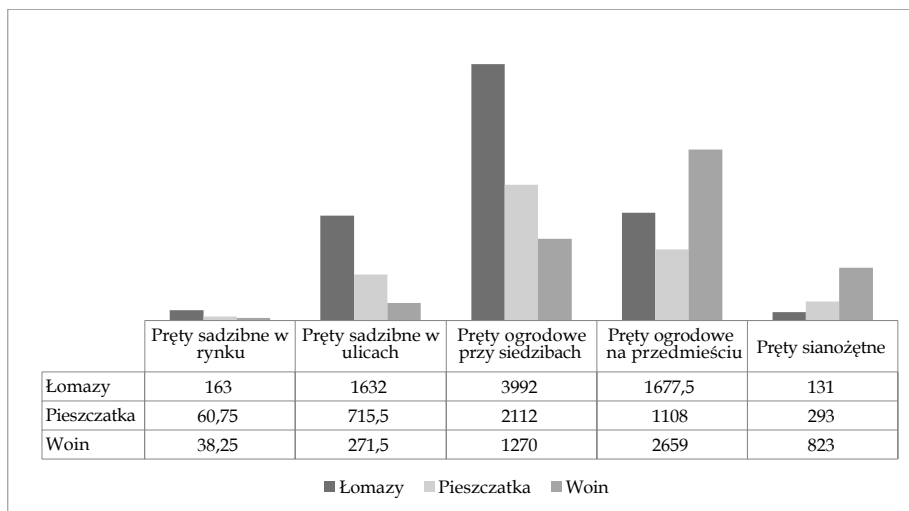

Podsumowując, we wszystkich trzech lustrowanych miejscowościach przeważającą część powierzchni obejmowały działki ogrodowe, bo aż ok. 75%, natomiast całkowita powierzchnia ulic wraz z działkami przyrynkowymi wahała się pomiędzy 18 a 30%.

W Łomazach można zauważyć największy odsetek prętów sadzibnych w ulicach (21%) oraz prętów ogrodowych przy siedzibach (53%). Z kolei, pręty sadzibne w Pieszczałce stanowiły 17%, a ogrodowe przy siedzibach 49%. W Woiniu dostrzegamy znacznie mniejszy udział prętów sadzibnych (5%) i ogrodowych przy siedzibach. O ile odsetek prętów ogrodowych na przedmieściach w Łomazach i Pieszczałce wynosił 22% i 26%, to w przypadku Woinia widzimy ich ok. dwukrotnie więcej. Uwagę zwraca ponadto znaczny procent prętów sianozętnych w Woiniu (16%), przy ponad dwukrotnie mniejszym odsetku ich w Pieszczałce (7%) i znikomym w Łomazach (2%).

Przechodząc do analizy poszczególnych rodzajów gruntów spostrzegamy, że stosunkowo największe działki w rynku posiadali mieszkańcy Łomaz, a najmniej Woinia. Łączna powierzchnia działek rynkowych w Łomazach była 4,26 razy wyższa niż w Woiniu i 2,6 razy większa niż w Pieszczałce.

Wykres 6. Procentowy skład gruntów miejskich w Łomazach, Pieszczałce i Woiniu.

Pod względem liczby prętów sadzibnych w ulicach znacząco przeważały Łomazy, przewyższając 2,28 razy Pieszczałkę i o 6,01 razy Woin. Analogicznie, jak w przypadku prętów sadzibnych w ulicach, najwięcej prętów ogrodowych miały Łomazy, 3,14 razy więcej niż w Woiniu i 1,89 razy więcej niż w Pieszczałce. Inaczej przedstawiał się rozkład prętów ogrodowych na przedmieściu, najwięcej ogrodów posiadali tam mieszkańcy Woinia, ok. 1,58 razy więcej niż Łomaz, i 2,39 razy niż Pieszczałki. Co się tyczy działek sianozętnych, to Woin miał ich najwięcej, prawie trzykrotnie (2,8) więcej niż Pieszczałka i ponad sześciokrotnie (6,28) więcej niż Łomazy.

5. Rozdział działek w rynku

Rynki omawianych miasteczek różniły się nie tylko pod względem wielkości i rozmiarów parceli, lecz również kształtem (o tym niżej). Z akt lustracyjnych dowiadujemy się, że mieszkańcy działek rynkowych nie posiadali sianożetów, a same ogrody.

Tab. 3. Porównanie wielkości działek przyrynkowych Łomaz, Pieszczatki i Woinia.

Miejscowość	Liczba właścicieli w rynku	Liczba prętów		Rozpiętość nadziału liczby prętów		Opłata z prętów	
		Sadzi-bnych	Ogrodo-wych	Sadzi-bnych	Ogrodo-wych	Sadzi-bnych	Ogrodo-wych
Łomazy	48/53*	163	162	3 – 4,5	3 – 4,5	7,5	2,5
Pieszczatka	25	60,75	66,25	1 – 4	1 – 4	8,5	2,5
Woin	20	38,25	10	1,25 – 3,25	1 – 2	7,5	2,5

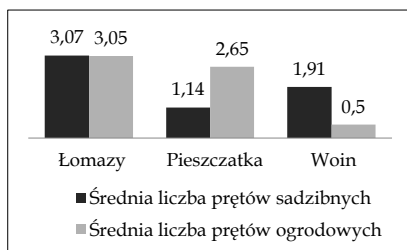
Sporządzono na podstawie: Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Ломазы..., s. 335–350, 7. Инвентарь мѣстечка Пешчатки, составленный королевскимъ ревизоромъ Дмитриемъ Сапѣгоу, 1566 г..., s. 80–101, Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воинь..., s. 370 – 378.

*w przypadku Łomaz, w chwili przeprowadzania lustracji, kilka działek rynkowych nie było jeszcze zajętych.

Wysokość opłaty z prętów podawano w pieniądzech.

Największymi działkami mieszkalnymi w rynku dysponowali mieszkańcy Łomazy, bo aż 3,07 pręta (5,74 a), otrzymali oni także największe nadziały prętów ogrodowych, wynoszące średnio 3,05 pręta (5,7 a). Zdecydowanie najmniejsze nadziały działek mieszkalnych otrzymali mieszkańcy Pieszczatki, średnio 1,14 pręta (2,13 a), lecz ponad dwukrotnie więcej prętów ogrodowych, średnio 2,65 pręta (4,95 a). Zupełnie inne proporcje w liczbie prętów zachodziły w Woiniu, w tym miasteczku mieszkańcy otrzymali średnio czterokrotnie większe nadziały mieszkalne niż ogrodowe (1,91 pręta działki mieszkalnej, co daje 3,57 a, oraz 0,5 pręta działki ogrodowej – 0,94 a).

Wykres 7. Średnia liczba prętów rynkowych, przypadających na jednego mieszkańca Łomaz, Pieszczatki i Woinia.

Sporządzono na podstawie danych z Tabeli 10.

Różnice opłat z tytułu posiadania działek w rynku pomiędzy miasteczkami były znikome. We wszystkich trzech miasteczkach płacono po równo od posiadanych ogrodów, natomiast, jeśli chodzi o opłaty z prętów sadzibnych, to jedynie w Pieszczatce była ona nieco wyższa od dwu pozostałych.

Dane lustracyjne pozwalają dokładnie określić procentowy skład poszczególnych wielkości parceli mieszkalnych w rynku i w ulicach. Wielkości parceli rynkowych nie były tak różnorodne, jak to miało miejsce w ulicach. Aby uprościć zestawienia, wartości ułamkowe (np. 1,5 pręta, 3,5 pręta) przyporządkowano do jednej wielkości (np. nadział wielkości 2 – 2,75 pręta).

W Łomazach mieszczenie mieszkający w rynku posiadali działki 3 lub 4,5 prętowe, przy czym nadziały 4,5 pręta liczyły zaledwie 4% (2 działki). Nadziały działek ogrodowych były tożsame z mieszkalnymi. Każdy użytkownik ogrody (osoba posiadająca parcelę mieszkalną wielkości 3 prętów użytkowała działkę ogrodową tej samej wielkości)⁴¹.

Największa dysproporcja w wielkościach nadziałów zachodziła w Pieszczatce. Tu najwięcej było nadziałów między 2 a 2,75 pręta (52%, 13 działek) oraz między 3 a 3,5 pręta (32%, 8 działek). Z kolei nadziały 1 i 4 prętowe stanowiły łącznie 16%⁴².

Jeszcze inaczej wyglądały nadziały w Woiniu, gdzie ponad połowa (55% działek, 11 osób) właścicieli posiadała działki między 1,25 a 1,5 pręta, ok. 1/3 (6 działek) to nadziały 2 – 2,5 pręta, zaś reszta (15%) to nadziały 3 – 3,25 pręta⁴³.

Jak wspomniano, niektórzy mieszczenie posiadający działki w rynku, mieli dodatkowo ogrody. Spośród mieszczen wońskich tylko 7 na 20 mieszkańców uprawiało ogrody.

W Pieszczatce w nadziałach ogrodów zauważamy największe rozwarstwienie, dominowały tam nadziały między 2,25 a 2,5 pręta i zajmowały 40% wszystkich działek. Równie licznie nadawane były działki w przedziale 1 – 1,5 pręta, 3 – 3,5 pręta oraz 4 pręty. Najrzadziej występowały nadziały 0,5 prętowe (tylko 2 działki)⁴⁴.

W Woiniu struktura działek ogrodowych nie była skomplikowana. Można wyodrębnić tam trzy wielkości: 1 pręt, 1,5 pręta i 2 pręty, ponad połowę (57%) stanowiły nadziały 1 prętowe⁴⁵.

6. Rozdział działek w ulicach

Inne stosunki powierzchniowe, a co za tym idzie i opłaty, funkcjonowały w ulicach. Na podstawie danych zawartych w lustracjach nie dało się ustalić średniej rozpiętości nadziału liczby prętów.

Stosunkowo największe działki mieszkalne posiadali mieszczenie łomascy, podobne parcele mieli mieszczenie Pieszczatki. Zdecydowanie najmniejszymi nadziałami

⁴¹ *Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Ломази...*, s. 335–350.

⁴² 7. *Инвентарь мѣстечка Пещатки, составленный королевскимъ ревизоромъ Дмитріемъ Сапѣгою, 1566 г....*, s. 80–101.

⁴³ *Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воинь...*, s. 370–378.

⁴⁴ 7. *Инвентарь мѣстечка Пещатки, составленный королевскимъ ревизоромъ Дмитріемъ Сапѣгою, 1566 г....*, s. 80–101.

⁴⁵ *Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воинь...*, s. 370–378.

gospodarowali mieszkańcy Woinia, były one bowiem prawie dwukrotnie mniejsze. Co się tyczy ogrodów, największe rozpiętości, a co za tym idzie, nadziałów, występowały w Pieszczałce. Tam największe działki liczyły nawet 90 prętów (ok. 170 a), w Łomazach i Woiniu były one trzykrotnie mniejsze. Również w przypadku nadziałów sianożętnych, mieszczanie pieszczatcy korzystali z największych nadziałów, liczących maksymalnie 30 prętów (ok. 56 a).

Tab. 4. Porównanie stosunków powierzchniowych i wysokości opłat w Łomazach, Pieszczałce i Woiniu.

Miejscowość	Rozpiętość nadziału liczby prętów			Wysokość opłaty z prętów:		
	Sadzi- bnych	Ogrod- wych	Siano- żętnych	Sadzi- bnych	Ogrod- wych	Siano- żętnych
Łomazy	1,5 – 10	5 – 30	10 – 15	5	2,5	0,5
Pieszczałka	1 – 10	1 – 90	3 – 30	5	2,5	0,5
Woin	0,25 – 6	1 – 29	1 – 24	5	2,5	0,5

Sporządzono na podstawie: Описание староства Берестейского 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Ломази..., s. 335–350, 7. Инвентарь мѣстечка Пещатки, составленный королевскимъ ревизоромъ Дмитриемъ Сапѣгою, 1566 г..., s. 80–101, Описание староства Берестейского 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воинѣ..., s. 370–378.

Sprawa opłat z tytułu posiadania gruntów nie była już tak złożona, jak wielkość nadziałów, we wszystkich trzech miejscowościach mieszczanie ponosili identyczne opłaty.

Wielkość parceli mieszkalnych w ulicach lustrowanych miejscowości znacznie się różniła między sobą. W Łomazach i Pieszczałce odnotowano parcele dużych rozmiarów, po 10 i 15 prętów, jednakże stanowiły one mniej niż 1% wszystkich działek.

Przeważająca większość (85%) mieszczan Łomaz posiadała działki 2,5 prętowe (ulice: Brzeska, Wielka, Międzyrzeczka i Parczewska, część Podrzecznej), 14% mieszczan użytkowało działki 3 prętowe, mniej niż 1% to działki 1,5 prętowe (1 działka) i jedna działka 10 prętowa, przeznaczona na cerkiew, zwolniona z opłaty⁴⁶.

Zdecydowanie bardziej różnorodnie wielkości nadziałów działek mieszkalnych możemy zaobserwować w Pieszczałce, nadziały wahały się tam bowiem od 1 do 15 prętów, przy wielkościach od 1 do 4 prętów nadziały te różniły się o 0,25. Najliczniejsze były nadziały w przedziale od 3 do 3,75 pręta (38%) i od 2 do 2,75 pręta (30%). Nadział 15 prętów należał do ówczesnego wójta, Jana Skirmonta. Działki powyżej 5 prętów stanowiły nie więcej niż 5% ogółu⁴⁷.

Mieszczanie woiniacy z kolei dysponowali znacznie mniejszymi działkami mieszkalnymi, były one również mniej zróżnicowane, niż w Pieszczałce, wahały się one mię-

⁴⁶ Описание староства Берестейского 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Ломази, [w:] Документы Московского Архива Министерства Юстиции, Том I, Москва 1897, s. 335–350.

⁴⁷ 7. Инвентарь мѣстечка Пещатки, составленный королевскимъ ревизоромъ Дмитриемъ Сапѣгою, 1566 г..., s. 80–101.

dzy 0,25 a 6 prętów, z czego najliczniejsze były nadziały 1 – 1,5 pręta (72%). Nadział 6 prętowy lustracja odnotowała tylko jeden raz⁴⁸.

Mieszczanie, oprócz działek mieszkalnych, mieli w posiadaniu ponadto ogrody, jednakże, jak wspomniano wcześniej, nie każdy mieszczanin posiadał ogród. Najbardziej zróżnicowane nadziały ogrodów, podobnie jak w przypadku wielkości parcel mieszkalnych, obserwujemy w Pieszczatce, zaś najmniej w Woiniu.

W Łomazach przeważająca większość mieszczan użytkowała działki ogrodowe wielkości od 5 do 5,5 pręta (85%), a pozostałe działki stanowiły 15% ogrodów. Najmniej licznymi były nadziały od 10 do 10,5 pręta (5 działek). Ogrodów nie posiadało jedynie 4 właścicieli⁴⁹.

Jak wspomnieliśmy, największe rozwarstwienie wielkości działek ogrodowych, obserwujemy w Pieszczatce. Nadziały wahały się tam między 2 a 90 prętami, przy czym najliczniej występowały działki między 3 a 4,5 pręta (19% działek 3 – 3,5 pręta i 32% działek 4 – 4,5 pręta, co daje łącznie 51%). Jedną piątą stanowiły nadziały powyżej 10 prętów, zaś w tym przedziale najwięcej było działek między 11 a 14 prętami. Nadziałów 39 (działka wójta), 48 i 90 prętowych odnotowano po jednym, co w skali całości nie przekraczało 1%. Ogrodów nie posiadało 7 właścicieli⁵⁰.

Nieco mniej zróżnicowane nadziały niż w Pieszczatce obserwuje się w Woiniu. Najliczniejszymi działkami były te rzędu 1 – 1,5 pręta (22%). Działki od 1 do 6,5 pręta stanowiły 57% wszystkich nadziałów ogrodowych. 23 właścicieli nie miało ogrodów⁵¹.

Jeśli chodzi o stosunek wielkości parceli mieszkalnej w rynku do wielkości działki ogrodowej, to trudno jest doszukiwać się jakichkolwiek prawidłowości. Zwykle działki ogrodowe były większe od działki mieszkalnej, lecz nie należało to do reguły. W Pieszczatce nadział ogrodowy był mniejszy niż działka mieszkalna w rynku (1 pręt sadzibny, 0,5 pręta ogrodowego) lub identyczny (wszystkie działki w rynku w Łomazach).

W ulicach stosunki te różniły się, ponieważ działki ogrodowe były często większe, nierzadko kilkukrotnie niż mieszkalne. W Łomazach spotykamy działki mieszkalne wielkości 2,5 pręta, zaś ogrodowe 13,5 pręta, jednak większość działek ogrodowych była dwukrotnie większa: 2,5 pręta działka mieszkalna, 5 prętów działka ogrodowa. W Pieszczatce zaś kilka osób zamieszkujących ulicę Dąbrowicką nie posiadało działek mieszkalnych, lecz nadziały ogrodowe, wynoszące od 10 do 48 prętów, podobna sytuacja zachodziła w Woiniu.

Wykres 8. ukazuje liczbę działek mieszkalnych i ogrodowych w ulicach w omawianych miejscowościach. W Pieszczatce i Woiniu liczba działek ogrodowych była wyższa niż mieszkalnych, wynikało to stąd, że niektórzy właściciele posiadali więcej niż jeden ogród.

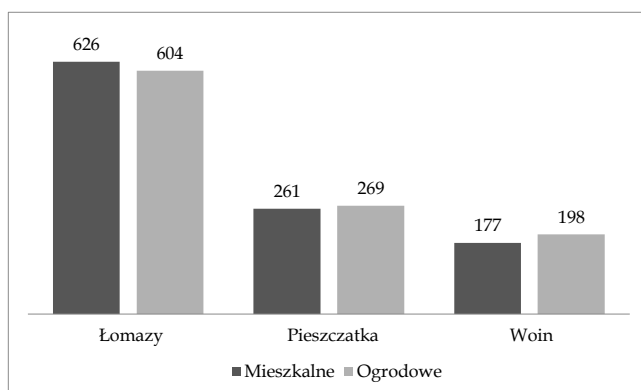
⁴⁸ Описание староства Берестейского 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воинь..., s. 370–378.

⁴⁹ Описание староства Берестейского 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Ломази..., s. 335–350.

⁵⁰ 7. Инвентарь мѣстечка Пещатки, составленный королевскимъ ревизоромъ Дмитріемъ Сапѣгою, 1566 г..., s. 80–101.

⁵¹ Описание староства Берестейского 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воинь..., s. 370 – 378.

Wykres 8. Liczba działek mieszkalnych i ogrodowych w ulicach Łomazy, Pieszczałki i Woinia.

Sporządzono na podstawie: Описание староства Берестейского 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Ломазы..., s. 335 – 350, 7. Инвентарь мѣстечка Пешчатки, составленный королевскимъ ревизоромъ Дмитриемъ Сапѣгою, 1566 г..., s. 80 – 101, Описание староства Берестейского 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воинь..., s. 370 – 378.

7. Ogrody i morgi na przedmieściu

Mieszczanie omawianych miasteczek otrzymywali ponadto działki ogrodowe i sianozętne na przedmieściach. Wielkość nadziałów była dość zróżnicowana.

Największe rozpiętości w nadziałach ogrodowych występowały w Woiniu, podobne zjawisko dostrzegamy w przypadku nadziałów sianozętnych. Zdecydowanie mniejszymi nadziałami ogrodów i sianozętów dysponowali mieszcianie łomasy i pieszczałcy. W Łomazach każdy właściciel działki sianozętniej gospodarował 6 prętową działką ogrodową (ok. 11 a).

Tab. 5. Porównanie wielkości ogrodów i sianozętów Łomaz, Pieszczałki i Woinia.

Miejscowość	Rozpiętość nadziału liczby prętów:	
	Ogrodowych	Sianozętnych
Łomazy	0,5 – 25	6
Pieszczałka	0,25 – 21	12,5 – 13
Woin	1 – 90	2 – 80

Sporządzono na podstawie: Описание староства Берестейского 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Ломазы..., s. 335 – 350, 7. Инвентарь мѣстечка Пешчатки, составленный королевскимъ ревизоромъ Дмитриемъ Сапѣгою, 1566 г..., s. 80–101, Описание староства Берестейского 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воинь..., s. 370–378.

Analogicznie jak przy działkach przy ulicach, również i tu z niewielkim wyjątkiem, opłaty z tytułu posiadania ogrodów i sianozętów na przedmieściu były jednakowe. Z pręta ogrodowego płacono po 1 pieniądzu, z pręta sianozętnego po 0,5 pieniądza, a z morgi po 3 grosze (oprócz Woinia, gdzie nie odnotowano opłaty z morgów)⁵².

⁵² Описание староства Берестейского 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место

8. Układ przestrzenny

Wykorzystane lustracje nie dostarczają szczegółowych informacji na temat rozplanowania przestrzennego, oprócz wspomnienia nazw ulic i odnotowania istnienia rynku, lecz na ich podstawie można dokonać próby rekonstrukcji. Zestawienie danych lustracyjnych z planami z XIX w. może przynieść ciekawe wnioski, choć przy próbach odtwarzania/nanoszenia ówczesnych nazw ulic należy zachować daleko idącą ostrożność. Z okresu przeprowadzania lustracji (1566 r.) nie zachowały się żadne plany tych miejscowości, dlatego do analizy przestrzeni posłużono się mapą z początków XIX w., mogącą oddawać w pewnym stopniu stan z połowy XVI w. Między układem przestrzennym z początku XIX w. a stanem dzisiejszym omawianych miejscowości nie widać dużych rozbieżności, dlatego można przypuszczać, że również między połową XVI w. a 1801 nie zaszły większe zmiany.

Cechą charakterystyczną małych miast, czego przykładem są omawiane miejscowości, było to, że w ich układzie przestrzennym nie zachodziły większe zmiany. Podobnie jest w przypadku 12 pozostałych dawnych miast starostwa brzeskiego (zob. Tab. 1), sieć ulic na ogół zachowała pierwotny układ. Zachowały się główne ulice, z biegiem czasu wytyczano nowe, lecz nie zmieniano diametralnie ich struktury. Oczywiście, z biegiem czasu, miejscowości te rozbudowywały się lub czasami zmniejszały się.

Najstarsza mapa, jaką dysponujemy, ukazująca układ przestrzenny interesujących nas miejscowości, została sporządzona w latach 1801 – 1804. Swoim zasięgiem obejmuje znaczne obszary południowo-wschodniej i fragment południowej Polski. Pomimo tego, że mapę wykonano na początku XIX w., na jej podstawie można odtworzyć sieć drożną czy różne elementy topograficzne (rzeki, jeziora, lasy), istniejące w XVI w. Uwagę zwraca umieszczenie na mapie wielu szczegółów, zwłaszcza interesujących nas tutaj budynków, dzięki czemu możliwe jest ustalenie w przybliżeniu ich liczby⁵³.

W zamieszczonych niżej wycinkach map, zauważamy, że największą powierzchnię spośród tych trzech miejscowości miały Łomazy, a najmniejszą Woin. Pieszczałka oraz Woin były niewiele większe od okolicznych osad wiejskich. Oczywiście, od wsi odróżniały się złożoną siecią ulic. Należy zaznaczyć, iż dzisiejszy układ przestrzenny może w pewnym stopniu pokrywać się ze stanem sprzed kilkuset lat, zaś dokładne dane mogłyby przynieść badania archeologiczne⁵⁴. Miejscowości te, względem stanu z początku XIX w., powiększyły swoją powierzchnię, co mogliśmy dostrzec, porównując obie mapy (XIX w. i współczesne), zachowując w większości swój układ przestrzenny.

Łomazy, jak większość nowo powstających miast, otrzymały pasmowy układ ulic i znaczny rynek, świadczący o jego handlowym przeznaczeniu⁵⁵. Miasteczko zorientowano w kierunku północno-wschodnim, południowo-zachodnim, dostosowując je do przebiegającego tędy szlaku handlowego. W swoim zarysie przypomina rozplanowanie typowe dla

Ломази..., s. 335 – 350, 7. Инвентарь мѣстечка Пещатки, составленный королевскимъ ревизоромъ Дмитріємъ Сапѣгою, 1566 г..., s. 80 – 101, Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовскихъ XV. Место Воинѣ..., s. 370 – 378.

⁵³ <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/> [dostęp: 16.05.2018]. Wspomnieć należy, że dzięki nałożonemu warstwowi prezentowana mapa daje możliwość porównania mapy historycznej ze stanem współczesnym oraz pomiar odległości.

⁵⁴ H. Samsonowicz, W sprawie układu przedkolacyjnego polskich miast przedkolacyjnych, [w:] tenże, *Studia z dziejów miast w średniowieczu*, Poznań 2014, s. 178.

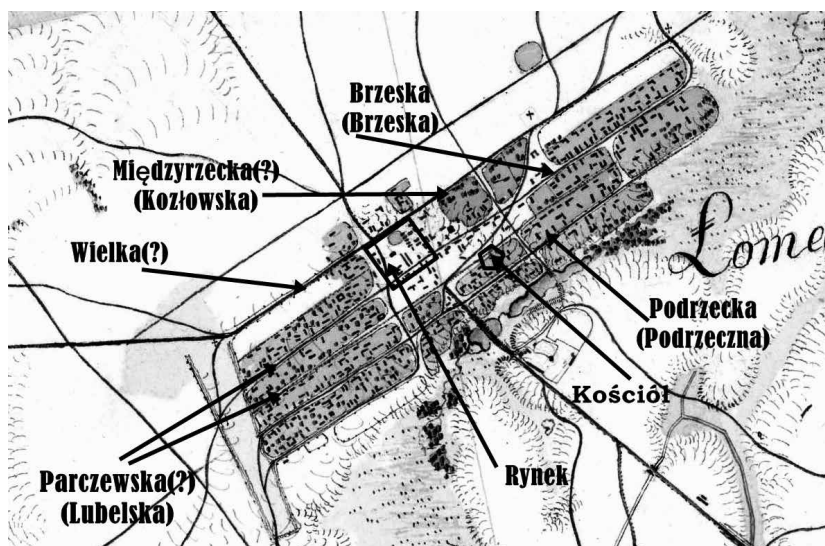
⁵⁵ W. Kalinowski, *Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1996/3, t. 8, s. 181.

okresu średniowiecza – dostrzegamy ulice wychodzące z naroży rynku, oraz działki charakteryzujące się pewną regularnością⁵⁶.

Lustracja z 1566 r. wymieniała w Łomazach 6 ulic: Brzeską, Wielką, Nad wypustem, Międzyrzecką, Parczewską, Podr(z)ecką⁵⁷. Rynek miał kształt prostokąta, o czym świadczą cztery, niemalże równe pierzeje, w każdej z nich mieszkało, w chwili przeprowadzania lustracji, 13 właścicieli, posiadających identyczne wielkościowo parcele, po 3 pręty⁵⁸.

W planach osiemnastowiecznym i obecnym widoczne są zmiany. Kościół parafialny, znajdował się pod koniec XVIII w. na wschód od rynku. Według Ksawerego Zdańskiego⁵⁹, kościół katolicki został ufundowany przez króla Władysława IV, zaś w 1795 r. uległ pożarowi, nowy postawiono w 1852 r., w innym miejscu, na południe od rynku⁶⁰. Ponadto rynek „otoczono” trzema nowymi uliczkami, wytyczono także kilka nowych ulic, zauważalnych w południowej części miejscowości.

Plan 1. Układ przestrzenny Łomaz z początku XIX w.

Sporządzono na podstawie mapy: West Gallicien (1801 – 1804) – First Military Survey, zamieszczonej na stronie <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/> [dostęp: 16.05.2018]. Na planie zaznaczono hipotetyczne (ze znakiem „?”) rozmieszczenie nazw ulic wzmiankowanych w lustracji oraz kościół i obszar rynku.

⁵⁶ W. Rewieńska, *Miasta i miasteczka w północno-wschodniej Polsce. Położenie topograficzne, rozplanowanie, fizjonomia. Studium antropogeograficzne*, Wilno 1938, s. 65. Badaczka na określenie średniowiecznego rozplanowania używa terminu „gotyckie”.

⁵⁷ Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Ломазы..., s. 335–350.

⁵⁸ Za pomocą narzędzi dostępnych na stronie <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/> dokonano przybliżonych pomiarów, jednak do danych tych należy podchodzić z pewną ostrożnością z powodu znacznie późniejszego powstania prezentowanej mapy. Wymiary miasta w obrębie jego zwartej zabudowy mogły wynosić ok. 2,4 km x 0,6 km, Rynek mógł mieć wymiary 140x210 m, a jego powierzchnia mogła wynosić ok. 300 a.

⁵⁹ K. Zdański, *Przyczynki do dziejów powiatu brzesko – litewskiego i ziem nim objętych*, Warszawa 1936.

⁶⁰ Tamże, s. 85.

Plan 2. Obecny układ przestrzenny Łomaz.

Sporządzono na podstawie mapy: West Gallicien (1801 – 1804) – First Military Survey zamieszczonej na stronie <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/> [dostęp: 16.05.2018].

Na planie oznaczono nazwy ulic wzmiankowane w lustracji i funkcjonujące obecnie, a także dzisiejsze położenie kościoła.

Odmienny od Łomaz układ przestrzenny posiadała Pieszczałka. Pomimo kilku przecinających się pod kątem prostym ulic, większość z nich miała nieregularny kształt, można dopatrzyć się samorzutnego rozwoju przestrzennego, wyłaniającego się z dawnej wsi. Miejscowość została rozlokowana na trasie szlaku handlowego, determinującego jej orientację w kierunku osi północno-wschodniej i południowo-zachodniej. Rynek nie był oparty na planie prostokąta, lecz trapezu, mogło to wynikać z połączenia się kilku gościńców, które z czasem wyewoluowały w plac⁶¹.

Kształt miasta można wpisać w trójkąt, nie licząc części południowo-zachodniej. Lustracja z 1566 r. wymieniała 9 ulic: Brzeską, uliczkę z tejże ulicy, Kusznierską, Wielką, Łukowską, Dąbrowicką, Gonczarską i Horbowską, należy jeszcze wspomnieć o ulicy Gumiennej⁶². Rynek posiadał nieregularną formę rombu⁶³. Działki przyrynkowe, pomi-

⁶¹ W. Rewieńska, *Miasta i miasteczka*, s. 46.

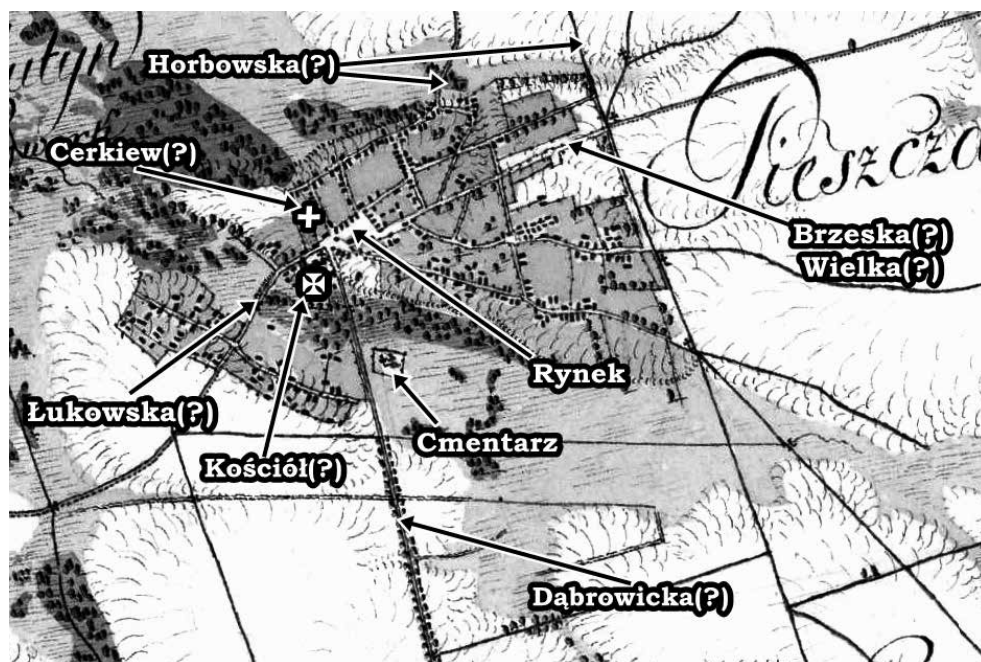
⁶² 7. Инвентарь мѣстечка Пещатки, составленный королевскимъ ревизоромъ Дмитріемъ Сапѣгою, 1566 г...., s. 80–101.

⁶³ Wymiary najdłuższej ulicy mogły mieć ok. 1,36 km, zaś najdłuższej poprzecznej do niej ok. 0,87 km, boki Rynku mogły mieć wymiary ok. 130x80x85x40 m, a powierzchnia mogła się wahać się w granicach 100 a. Pomiarów dokonano za pomocą narzędzi dostępnych na stronie <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/>

mo tego, że składał się on z czterech pierzei, po 6 właścicieli (w pierwszej mieszkało 7), nie były równe. Przyglądając się bliżej, dostrzeżemy nieregularny czworobok, zwężający się w stożek. Przypomnijmy, iż rozpiętość działek wahała się między 1 a 4 prętami.

W układzie przestrzennym możemy zauważyć ponadto kościół parafialny znajdujący się w jednym z narożników rynku oraz cmentarz, których położenie nie uległo zmianie. Porównując mapę dziewiętnastowieczną z planem współczesnym, da się zaobserwować pewne zmiany w układzie ulic (zwłaszcza w części północnej, gdzie zmieniono kierunek kilku ulic, obracając ich bieg o ok. 45 stopni). Trudno jest ustalić, czy w części południowej ulice uległy przesunięciom.

Plan 3. Układ przestrzenny Pieszczałki z początku XIX w.

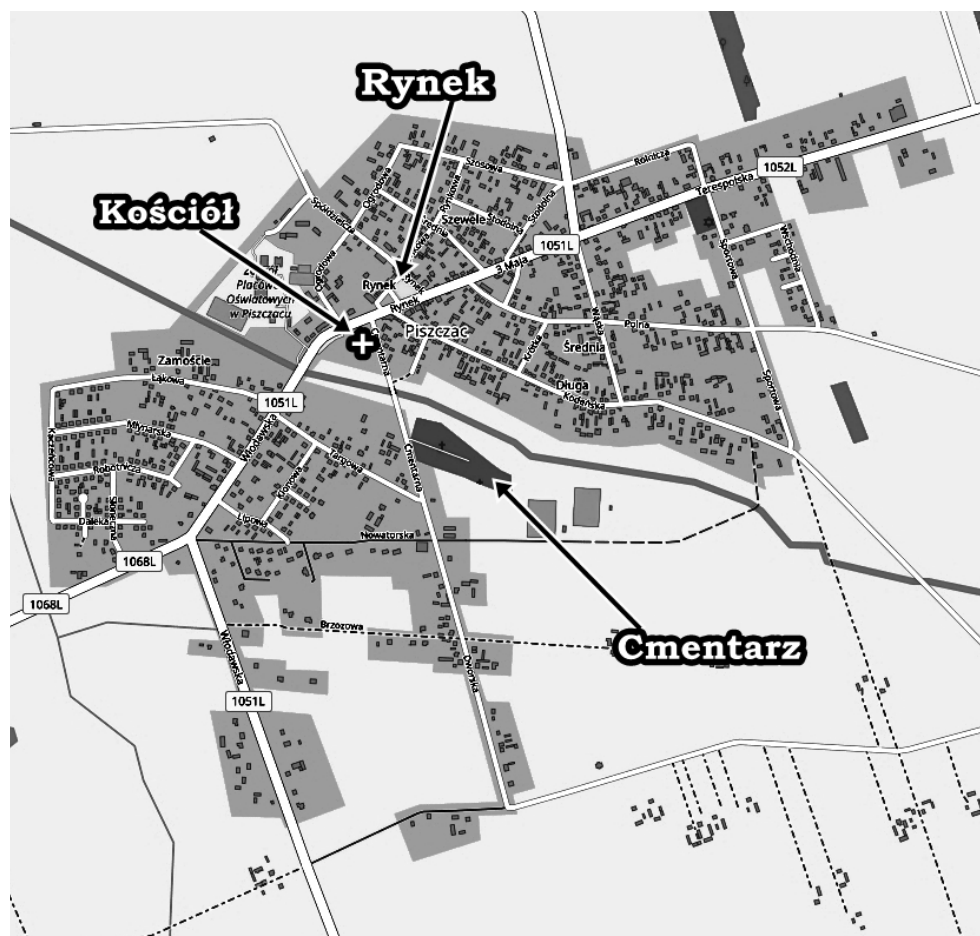
Sporządzono na podstawie mapy: West Gallicien (1801 – 1804) – First Military Survey, zamieszczona na stronie <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/> [dostęp: 16.05.2018].

Na planie zaznaczono hipotetyczne (ze znakiem „(?)” rozmieszczenie nazw ulic wzmiankowanych w lustracji oraz kościół, cerkiew i obszar rynku.

Woin, analogicznie do Łomaz, posiadał regularną sieć ulic, przecinających się pod kątem prostym. Analogicznie jak w Pieszczałce, kształt miejscowości można wpisać w trójkąt. Także i przez Woin przebiegał szlak handlowy, co znalazło swoje odbicie w jego usytuowaniu w kierunku północno-zachodnim i południowo-wschodnim. Miasteczko miało prostokątny rynek, usytuowany w jego centrum, uwagę zwraca wydzielona przestrzeń (plac?) na południe od rynku. Należy zaznaczyć, iż położenie miejscowości na mapie zostało nie do końca poprawnie zorientowane, różniło się bowiem

o ok. kilkanaście stopni. Lustracja z 1566 r. sygnalizuje istnienie 5 ulic: Nad Stawem, Do Parczewa, Gościńcem Łukowskim, Kowalskiej do gościńca Kozirynskiego i Średniej⁶⁴.

Plan 4. Dzisiejszy układ przestrzenny Piszczaca (Piszczatki).

Sporządzono na podstawie mapy: West Gallicien (1801 – 1804) – First Military Survey, zamieszczonej na stronie <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/> [dostęp: 16.05.2018].

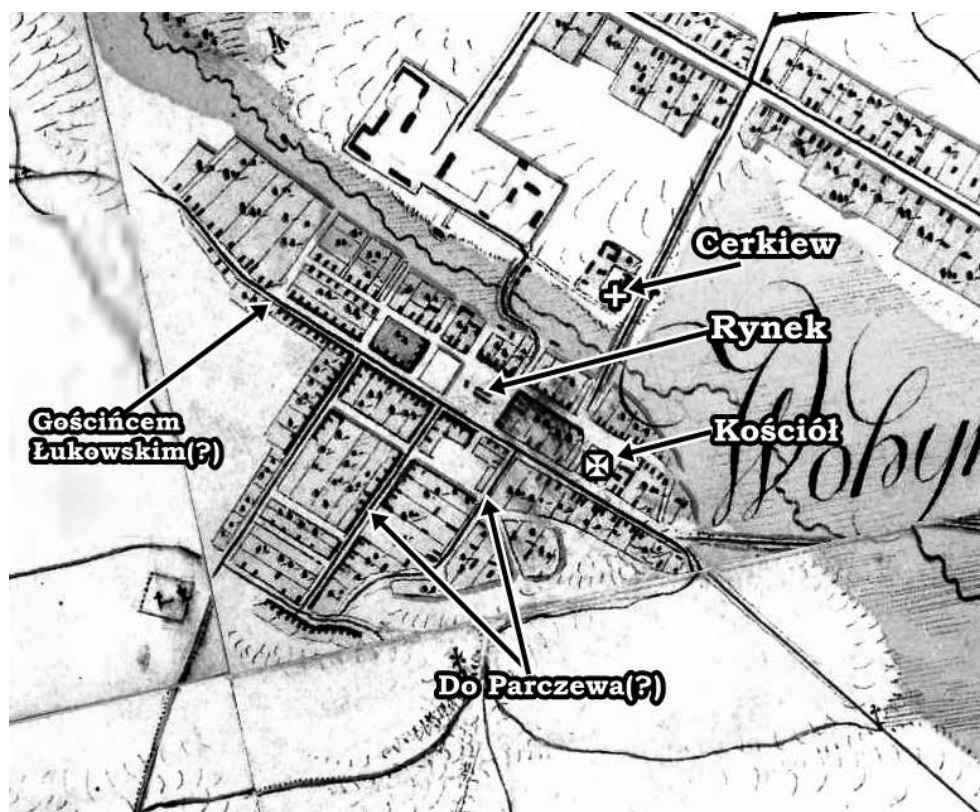
Również i tu, dzięki nałożeniu obu warstw⁶⁵, dziewiętnastowiecznej i dzisiaj-

⁶⁴ *Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воинъ...*, s. 370–378. Długość najdłuższej ulicy mogła wynosić ok. 1,5 km, natomiast odległość od końca poprzecznej ulicy do przeciwległej ściany zabudowań ok. 0,85 km; rynek mógł mieć wymiary ok. 230x110 m, a jego powierzchnia wahała się w granicach 200 a. Pomiarów dokonano za pomocą narzędzi dostępnych na stronie <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/>

⁶⁵ Narzędzia dostępne na stronie <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/> pozwalają nakładać na

szej, dostrzegalne są zmiany w układzie przestrzennym oraz rozbudowa miejscowości. W 1794 r. pożarowi uległ kościół rzymskokatolicki⁶⁶. Nowy zbudowano w latach 1837–1844, lokując go bliżej rynku⁶⁷. O ile na planie dziewiętnastowiecznym jest dobrze widoczny rynek, o tyle w planie dzisiejszym uległ on pewnemu zatarciu. Nie wiemy, czy twórca mapy oddał wiernie kształt ulic, bowiem porównując obie warstwy, dostrzeżemy odkształcenia (w planie dzisiejszym ulice przebiegają pod innym kątem, podczas gdy mapa dziewiętnastowieczna ukazuje ulice pod kątem prostym)

Plan 5. Układ przestrzenny Wohynia (Woinia) z początku XIX w.

Sporządzono na podstawie mapy: West Gallicien (1801 – 1804) – First Military Survey, zamieszczonej na stronie <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/> [dostęp: 16.05.2018].

Na planie zaznaczono hipotetyczne (ze znakiem „?”) rozmieszczenie nazw ulic wzmiankowanych w lustracji oraz kościół i obszar rynku.

siebie warstwy (historyczną i dzisiejszą), co umożliwia porównanie zmian przestrzennych

⁶⁶ T. Demidowicz, *Wohyń...*, s. 10.

⁶⁷ Tamże, s. 12.

Interesujące wnioski może przynieść porównanie wielkości parcel mieszkalnych z rozplanowaniem przestrzennym. W Łomazach, gdzie w zasadzie występowały dwa rozmiary nadziałów (2,5 przęta i 3 przęty), funkcjonuje regularny, szachownicowy układ ulic. Gdy przyjrzymy się bliżej, miejscowość jest w pewnym sensie podzielona na zwarte bloki. W Pieszczałce zaś, gdzie ulice są różnej długości, dostrzegamy największe zróżnicowanie w wielkości działek (wydzielono tam aż 9 wielkości). Woin natomiast, pomimo układu ulic przecinających się pod kątem prostym, nie miał tak prostego zestawu nadziałów. Widzimy zatem, że rozplanowanie determinowało wielkość parceli mieszkalnych.

⁶⁸ W. Kalinowski, *Miasta polskie...*, s. 172.

Nowopowstające szesnastowieczne miasteczka otrzymywały przeważnie pasmowy układ działek i duże, prostokątne rynki, widoczne szczególnie w Łomazach. Jeśli chodzi o zabudowę mieszkalną, to mimo milczenia lustracji w tej kwestii, nie odbiegało ono od budownictwa wiejskiego – znaczna część, jeśli nie wszystkie domy były drewniane, usytuowane szczytem do ulicy. Miejskim wyróżnikiem były kościoły/cerkwie oraz drewniany ratusz⁶⁹.

Lustracje Łomaz i Pieszczałki sygnalizowały istnienie ulic Brzeskich, zaś w Woiniu ulicy Do Parczewa. Jak stwierdził Henryk Samsonowicz, wskazywały one nie tylko kierunek geograficzny, lecz także kontaktów zawodowych. Nazwy głównych ulic były nośnikiem informacji o najstarszych dziejach i kierunkach/kontaktach miasta z innymi ośrodkami⁷⁰.

Biorąc jeszcze pod uwagę fakt, że miejscowości te znajdowały się w starostwie brzeskim, którego siedzibą był Brześć Litewski, nazwy tych ulic nie powinny dziwić.

Jednakże nie możemy być do końca pewni, czy ulice, których nazwy przetrwały do czasów nam współczesnych, w połowie XVI w. brzmiały tak samo. Dawne nazwy ulic zacierały się, na ich miejsce wchodziły do użycia nowe. Do szczegółowego ustalenia tych zmian brakuje jednak odpowiednich źródeł pisanych oraz planów przestrzennych.

9. Zakończenie

Lustrowane miasteczka w połowie XVI w. znajdowały się pomiędzy dwoma kompleksami posiadłości prywatnych, które otaczały je od południa i północy. Dobra królewskie, do których należały, wbijały się jakby klinem między dobra średnio i drobnoszlacheckie, ciągnąc się od Woinia aż do Brześcia Litewskiego. W porównaniu ze stanem z końca XV w., obszar domeny królewskiej poważnie się zmniejszył w tej części starostwa brzeskiego⁷¹.

Wykorzystane w niniejszym artykule lustracje dają jedynie częściowy obraz gospodarczo-społeczny przedstawionych miasteczek, mogłyby go uzupełnić inne źródła, np. księgi miejskie, te jednak nie zachowały się do naszych czasów.

Z danych, zawartych w lustracjach z 1566 r. wynika, że prezentowane miasteczka miały typowo rolniczy charakter. Świadczy o tym wielkość nadziałów ogrodowych (wahających się między 1 a 90 prętów) i sianozętnych (od 2 do 80 prętów), stanowiących ponad połowę powierzchni tych miejscowości. Interesujące wyniki przyniosłyby lustracje czy inwentarze tych miejscowości z późniejszych lat, można byłoby wówczas stwierdzić, czy i jakie zachodziły zmiany przestrzenne i własnościowe. Posiadamy tzw. Lustracje województwa Podlaskiego z 1570 i 1576 r.⁷² i *Akta ekonomii brzeskiej* z 1667 r.⁷³, jednakże dotyczą one tylko Łomaz i Woinia i nie opisują szczegółowo stosunków prze-

⁶⁹ Tamże, s. 181 – 182, por. także M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1986, s. 95.

⁷⁰ H. Samsonowicz, *Ulica w mieście średniowiecznym: szlak, miejsce działań, przekaz informacji*, KHKM, 1998, t. 46, s. 223.

⁷¹ Mapa I Powiat brzeski w końcu XV w., Mapa II Powiat brzeski w II połowie XVI w., [w:] A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI w.*, Wrocław 1951.

⁷² *Lustracje województwa Podlaskiego 1570 i 1576*, oprac. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław-Warszawa 1959.

⁷³ AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (AR), dz. XVII. W inwentarzu tym komisarze odnotowywali jedynie liczbę dymów, przy niektórych właścicielach dodając adnotację: „dym ubogi”.

strzennych w ulicach. Zajęcia typowo miejskie, handel czy rzemiosło, nie odgrywały wielkiego znaczenia w życiu gospodarczym – w świetle danych lustracyjnych, odsetek ludności trudniącej się rzemiosłem nie przekraczał 3%, rzeczywista liczba rzemieślników mogła być jednak wyższa.

Opisywane miasteczka szybko rozwijały się, przynosząc coraz większe dochody, czego dowodem są wspomniane lustracje przeprowadzone już 4 lata później, w 1570 r. W świetle danych z tychże lustracji szybszy wzrost gospodarczy zarejestrowano w Łomazach, gdzie dochody były wyższe o ok. 27%, zaś w Woiniu dochody wzrosły o ok. 17%.

Tab. 6. Dochody z Łomaz i Woinia w świetle lustracji z 1570 r.

	Łomazy	Woin
Kop	180	219
Groszy	15	27
Pieniądzy	9,5	4,5

Sporządzono na podstawie: Lustracje województwa Podlaskiego 1570 i 1576, oprac. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław – Warszawa 1959, s. 12, 21.

Pomyślny rozwój zahamowały wojny XVII w., oraz pożary, zniszczeniom uległa znaczna część zabudowy, ubyło wielu mieszkańców. Władcy, w celu odbudowy tych miast, potwierdzali dotychczasowe przywileje, nadawali kolejne i zwalniali na pewien czas od płacenia podatków⁷⁴. Kolejne wojny i zniszczenia w dwu następnych stuleciach przyczyniły się do ich upadku i odebrania praw miejskich przez władze carskie.

Przyglądając się położeniu geograficznemu omawianych miejscowości, łatwo dostrzeżemy ich ważne znaczenie – znajdowały się w centrum polsko-litewskiego państwa, natomiast przebiegające przez nie szlaki handlowe dodatkowo wpływały na ich rozwój gospodarczy. Warto także wspomnieć, że ze względu na położenie między Litwą i Koroną w Łomazach odbywały się zjazdy panów polskich i litewskich⁷⁵. Ważną informacją jest dla nas istnienie karczemu, świadczy bowiem o tym, że w miejscowościach tych obsługiwano dwór królewski oraz kupców. Tym samym Łomazy, Pieszczałka i Woin pełniły rolę pośrednią w handlu między dużymi miastami, a osadami wiejskimi⁷⁶, kolejni królowie dbali o ich rozwój gospodarczy, nadając nowe bądź potwierdzając wcześniejsze przywileje.

Analizowane lustracje wskazują na pewną ciągłość historyczną pewnych nazw ulic – dostrzegamy to w Łomazach i Woiniu, jednakże ustalenie lokalizacji wszystkich wymienianych w nich nazw ulic jest dość trudne. Na wycinkach map wskazano nazwy ulic, występujących w lustracjach, niemniej są to jedynie przypuszczenia autora, opar-

⁷⁴ Łomazy otrzymały potwierdzenia posiadanych przywilejów w 1662 r. i 1679 r., T. Demidowicz, *Łomazy...*, s. 11. Pieszczałka w 1613 r. uzyskała zwolnienie na 4 lata od płacenia łanowego, szosowego, czopowego i innych opłat, tenże, *Pieszczałka...*, s. 8. Przywileje Woinia potwierdzono zaś w 1658, 1671 i 1677 r.. Tenże, *Woin...*, s. 9.

⁷⁵ T. Demidowicz, *Łomazy...*, s. 4; *Jana Długosza Roczniki...*, s. 39. Taki zjazd odbył się w 1446 r.

⁷⁶ J. Ochmański, W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego..., s. 294.

te na analizie map dziewiętnastowiecznych i porównaniu ich ze współczesnymi. Akta lustracji nie zawierały planów tych miejscowości. Pełniejszy obraz rozwoju przestrzennego przyniosłoby wykorzystanie planów katastralnych czy sytuacyjno-pomiarowych. Jak zaznaczyła Urszula Sowina, zestawienie danych, zawartych w źródłach pisanych, a w naszym wypadku w lustracjach, pozwoliłoby odtworzyć pierwotny układ działek⁷⁷. Wykorzystane mapy z początku XIX w. umożliwiły ustalić kształt miasta i zmiany układu przestrzennego, widocznego szczególnie w Pieszczałce oraz w mniejszym stopniu w Woiniu, a także przyrost powierzchni miejskiej w stosunku do czasów nam współczesnych.

Niektóre zjawiska, widoczne w Łomazach, Pieszczałce i Woiniu można także zaobserwować w innych dawnych miastach starostwa brzeskiego (zob. Tab. 1). Na podstawie zachowanych inwentarzy dla kilku miejscowości (Janowa Podlaskiego, Kodnia i Sławatycz) można dokonać próby porównania liczby ludności, struktury zawodowej czy etnicznej. Liczba ludności Pieszczałki i Woinia była zbliżona do tych miejscowości, nie przekraczała 2000 mieszkańców, podobnie, jeśli chodzi o odsetek ludności zajmującej się jakimś rzemiosłem, również i tam jej odsetek nie przekraczał 3% ogółu. Rzemiosło w tych miastach skupiało się głównie na obróbce drewna, metalu czy skóry. Głównym zajęciem ludności było rolnictwo, zaś rzemiosło czy inne aktywności były jedynie dodatkowym źródłem utrzymania, miasta te były bogato uposażone w ziemię uprawną. Miejscowości te nie były jednolite pod względem etnicznym, oprócz chrześcijan (katolików i prawosławnych, potem grekokatolików, lecz urzędnicy przeprowadzający inwentaryzację nie odnotowywali wyznania), znaczną część mieszkańców stanowili Żydzi, których populacja dochodziła do ok. 30%.

Co się tyczy porównania wielkości działek, to sprawia to większe trudności, ponieważ w inwentarzach wspomnianych miejscowości wielkość parceli mieszkalnej podawano w placach (jedynie w jednym inwentarzu Kodnia z 1599 r. posługiwano się prętami)⁷⁸. Niestety, brak jest inwentarzy Łomaz, Pieszczałki i Woinia z późniejszych lat czy inwentarzy pozostałych miejscowości z okresu wcześniejszego, przez co nie da się dokładnie porównać wszystkich zjawisk, ponadto inwentarze te nie były jednolite pod względem rejestrowanych danych.

Prezentowane trzy dawne miasteczka obecnie posiadają status wsi, jednakże z racji swojej wielkości i znaczenia spełniają dziś rolę miejscowości gminnych. O dawnym miejskim charakterze tych miejscowości świadczą rynki w centrum czy rozbudowana sieć ulic. Niegdyś, w okresie przedrozbiorowym pełniły pośrednią rolę w handlu, dzisiaj natomiast znajdują się na uboczu ważniejszych dróg.

⁷⁷ U. Sowina, *Średniowieczna działka miejska...*, s. 326.

⁷⁸ Autor niniejszego artykułu dokonał szczegółowej analizy inwentarzy Janowa Podlaskiego, Kodnia i Sławatycz, sporządzonych głównie z XVIII w. Materiał archiwalny pochodzi z AGAD i AN Kraków. Największym materiałem archiwalnym dysponujemy dla Sławatycz, łącznie 17 inwentarzy z lat 1656 – 1765, spisanych w nierównych odstępach czasu. Materiał znajduje się w AGAD, w zbiorze Archiwum Warszawskim Radziwiłłów (AR XXV). Inwentarze Kodnia (1599 – 1757, 5 inwentarzy) natomiast pochodzą częściowo ze wspomnianego AR, częściowo z AN Kraków, ze zbioru Archiwum Młynowskiego Chodkiewiczów (AMCh). Z kolei dla Janowa dysponujemy inwentarzem z 1790 r., pochodzącym również w AGAD i znajdującym się w zbiorze ASK XLVI. Dokonanie porównania ze sobą tych archiwaliów sprawia pewne trudności, ponieważ nie zawierały one takich samych danych (np. niektóre w niektórych inwentarzach nie odnotowywały dochodu). Niemniej jednak, dostarczają one wielu cennych informacji o gospodarce i ludności.

REFERENCES - BIBLIOGRAFIA

Sources

Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego, ks. XII, 1445 – 1461, Warszawa 2009.

40. Двѣ привилегіи мѣстечку Войнѣ на магдебургскія права, одинѣ Сигизмунда старого, а другой Сигизмунда Августа. 1531 i 1551 r., AWAK V, s. 408 – 410.

Инвентарь мѣстечка Пещатки, составленный королевскимъ ревизоромъ Дмитриемъ Сапѣгою, 1566 г., изъ рукописнаго отдѣленія Виленской публичной Библіотеки. (Отдѣлъ инвентарей), AWAKXIV, s. 80 – 101,

Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Ломазы, [w:] Документы Московскаго Архива Министерства Юстиціи, Том I, Москва 1897, s. 335 – 350

Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Войнѣ, Документы Московскаго Архива Министерства Юстиціи, Том I, Москва 1897, s. 370 – 378.

Lustracje województwa Podlaskiego 1570 i 1576, oprac. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław – Warszawa 1959.

Źródła dziejowe. Polska XVI w., t. 6, cz. 2. Podlasie (województwo), oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1909, s. 17 – 18.

Źródła dziejowe. Polska XVI w., t. 6, cz. 3. Podlasie (województwo), oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1910

Studies

Alexandrowicz S., Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej w miasteczkach Białorusi i Litwy (XVI do połowy XVII w.), „Zeszyty Naukowe UAM. Historia”, 6(1964), s. 25, tenże, Miasteczka Białorusi i Litwy, s. 95.

Alexandrowicz S., Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w I połowie XVII wieku, „Rocznik Białostocki”, 1(1961), s. 63 – 64.

Alexandrowicz S., Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV – I poł. XVII w.), „Acta Baltico – Slavica”, 1(1964), s. 139 – 141.

Alexandrowicz S., Powstanie miejskiej sieci Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 28(1980), z. 3, s. 414.

Baliński M., Lipiński T., Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana, t. 4, Warszawa 1886.

Bogucka M., Samsonowicz H., Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej, Wrocław – Warszawa – Kraków 1986.

Ćwik W., Miasta rządowe małopolskiej części Królestwa Polskiego 1815 – 1866 (stan gospodarczo – społeczny), tamże, s. 229 – 248,

Ćwik W., Reder J., Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz, Lublin 1977.

Demidowicz T., Łomazy – zarys dziejów, Biała Podlaska 2007.

Demidowicz T., Piszczac – zarys dziejów, Biała Podlaska 1999

Demidowicz T., Wołyń – zarys dziejów, Biała Podlaska 1998

Flisiński J., Starostwo brzeskie w XVI wieku, „Rocznik Białkopodlaski”, 5(1997), s. 35 – 57.

Kalinowski W., Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 8(1963), z. 3 – 4, s. 181.

Klatka, kletka, [w:] Słownik Staropolski, t. 3, z. 4, Wrocław – Warszawa – Kraków 1961, s. 282.

Kołodziejczyk R., Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim, „Kwartalnik Historyczny”, 68(1961), s. 196 – 199.

Kozaczewski T., Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego, Wrocław 1973.

Łowmiański H., „Wchody” miast litewskich, „Ateneum Wileńskie”, 1(1923), nr 3 – 4, s. 403.
Mazurkiewicz J., Likwidacja ustroju miejskiego mniejszych miast w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim w okresie przed masową zamianą miast na osady (1807 – 1864), „Rocznik Lubelski”, 10(1967), s. 211 – 212,

Ochmański J., W kwestii agrarnego charakteru miast W. Ks. Litewskiego w XVI w., [w:] „Studia Historica. W 35 – lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego”, Warszawa 1959, s. 295.

Ochmański J., W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku, [w:] „Studia Historica. W 35 – lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego”, red. A. Gieysztor, Warszawa 1958, s. 294.

Ogród, [w:] Słownik Staropolski, t. 5, z. 7(31), Wrocław – Warszawa – Kraków 1968, s. 538.

Pieniądz, [w:] Słownik Staropolski, t. 6, s. 2(35), Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, s. 96.

Rewieńska W., Miasta i miasteczka w północno – wschodniej Polsce. Położenie topograficzne, rozplanowanie, fizjonomia. Studium antropogeograficzne, Wilno 1938, s. 65. Badaczka na określenie średniowiecznego rozplanowania używa terminu „gotyckie”.

Samsonowicz H., Ulica w mieście średniowiecznym: szlak, miejsce działań, przekaz informacji, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 46(1998), zes. 3 – 4, s. 223.

Samsonowicz H., W sprawie układu przedkolacyjnego polskich miast przedkolacyjnych, [w:] tenże, „Studia z dziejów miast w średniowieczu”, Poznań 2014, s. 178.

Sianożęć, [w:] Słownik Staropolski, t. 8, z. 3(50), Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978, s. 162.

Sowina U., Średniowieczna działka miejska w świetle źródeł pisanych, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 68(1985), z. 3., s. 324.

Sucheni – Grabowska A., Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny. Cz. 1. Geneza egzekucji dóbr, Wrocław – Warszawa – Kraków 1974.

Szczygieł R., Wpływ unii Polski z Litwą na rozwój urbanizacji pogranicza obydwu państw od końca XIV do XVI wieku, [w:] „Stare i nowe struktury społeczne w Polsce. T. III. Czynniki miastotwórcze w okresach wielkich zmian społecznych”, red. W. Misztal, J. Styk, Lublin 2002, s. 140 – 142.

Szymański J., Nauki pomocnicze historii, Warszawa 2001, s. 578.

Warchoł S., Nazwy miast Lubelszczyzny, Lublin 1964.

Wawrzyńczyk A., Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI w., Wrocław 1951.

Wawrzyńczyk A., Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI w., Warszawa 1956.

Woskobojnja, [w:] Słownik Staropolski, t. 10, z. 4(64), Kraków 1991, s. 301.

Zajda A., Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku, Warszawa – Kraków 1979.

Zdański K., Przyczynki do dziejów powiatu brzesko – litewskiego i ziem nim objętych, Warszawa 1936.

Довнаръ – Запольский М. В., Берестейское Староство въ XVI вѣкѣ, „Университетскія Извѣстія”, 38(1898), nr 2, s. 32.